

Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ ΚΑΙ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ. ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΙΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΡΟΤΟΝΤΑΣ (Μάρτιος 1995)

Συγγραφέας: ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ

Ερώτημα: Μου τέθηκε το ερώτημα αν είναι σύμφωνη με την ισχύουσα περί προστασίας των αρχαιοτήτων νομοθεσία και αν συγκρούεται με το Σύνταγμα η υπ' αριθμόν ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/3522/34/24-1-1995 απόφαση του Υφυπουργού Πολιτισμού, η οποία εκδόθηκε μετά από γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου και αφορά τις χρήσεις του ιστορικού μνημείου «Ροτόντα» (ή «Ναού Αγίου Γεωργίου») Θεσσαλονίκης.

Απάντηση

1. Ιστορικό. Το νομικό καθεστώς της Ροτόντας

Η Ροτόντα, μνημείο της ρωμαϊκής εποχής, κτίστηκε γύρω στο 300 μ.Χ., ως ειδωλολατρικός ναός των ανακτόρων, από το ρωμαίο Καίσαρα Γαλέριο και μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό επί εποχής του Θεοδοσίου Α΄, περί τα τέλη του 4ου αιώνα και λειτούργησε ως τέτοιος μέχρι το 1591, οπότε, μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους, έγινε τζαμί (βλ. σύντομο ιστορικό *Μ. Τιβερίου*, «Η Ροτόντα του Καίσαρα Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη», *Το Βήμα*, 5-2-1995).

Λίγους μόνο μήνες μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, στις 5 Ιουλίου 1913, η Ροτόντα κηρύσσεται, ως εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, «εθνικό μνημείο», με πράξη του Γενικού Διοικητού Θεσσαλονίκης, μαζί με άλλες εκκλησίες της πόλης, όπως η Αγία Σοφία και ο Άγιος Δημήτριος. Την ίδια περίοδο, το μνημείο αποδόθηκε στην ορθόδοξη χριστιανική λατρεία. Λέγεται ότι ο τότε μητροπολίτης Γεννάδιος ετέλεσε τα θυρανοίξια του ναού στις 5. 3. 1914 και συνεχίστηκε η λατρευτική του χρήση μέχρι το 1917, οπότε διακόπηκε με απόφαση της προσωρινής κυβέρνησης του *Ελ. Βενιζέλου* (Διάταγμα 2134/18-4-1917, τ. Α΄, φ. 77/ 24-4-1917), με βάση την οποία το κτίσμα μετατράπηκε σε μουσείο και τέθηκε «υπό την άμεσο, εποπτεία του Τμηματάρχου των Βυζαντινών Αρχαιοτήτων». Έκτοτε και μέχρι τις μέρες μας λειτούργησε, κυρίως, ως μουσειακός χώρος και είχε προορισμό αρχαιολογικό.

Ο χαρακτηρισμός της Ροτόντας ως εθνικού μνημείου, σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου ΒΧΜΣΤ΄/1899, είχε ως συνέπεια την υπαγωγή της «εις την άμεσον του κράτους επιτήρησιν» και, το σημαντικότερο, την περιέλευσή της στην ιδιοκτησία του Κράτους,

«ως κτήμα εθνικόν όλων των Ελλήνων εν γένει» (όπως ρητά όριζε ο νόμος της Αντιβασιλείας στο άρθρο 61, ν. 10/22-5-1834). Ο μνημειακός προορισμός της Ροτόντας επιβεβαιώθηκε κατά τον πιο κατηγορηματικό τρόπο το 1962, οπότε με πράξη του Υπουργού Προεδρίας ο «Άγιος Γεώργιος (Ροτόντα) μετά του περιβόλου» χαρακτηρίστηκε, μαζί με το «Ναό της Αγίας Σοφίας», σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 52 του νόμου 5351/1932, «ιστορικά διατηρητέο μνημείο και αρχαιολογικός χώρος» (Υπ.Απ. 15813/1962, ΦΕΚ 36/1962 Β΄).

2. Η συνταγματική και διεθνής προστασία των πολιτιστικών αγαθών και η κυριότητα των αρχαίων μνημείων

Οι προναφερθείσες πράξεις της Πολιτείας, που εκδόθηκαν σύμφωνα με την προϊσχύσασα και την ισχύουσα, ακόμη, νομοθεσία και με βάση τις οποίες χαρακτηρίστηκε η Ροτόντα «αρχαίο κτίσμα» ή «ιστορικό και εθνικό μνημείο θρησκευτικού χαρακτήρα» επέφεραν τις ακόλουθες νομικές συνέπειες:

α) Το κράτος απέκτησε και διατηρεί εσαεί την πλήρη, αποκλειστική, απόλυτη και αναπαλλοτρίωτη κυριότητα επί του μνημείου. (Βλέπε σχετικά με την κυριότητα των αρχαίων, *Ευ. Δωρή*, Το Δίκαιον των Αρχαιοτήτων, Αθήναι, Σάκκουλας, 1985, σ. 40-46 και *Κυρ. Κυριαζόπουλου*, Προστασία πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτική ελευθερία, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 1993, σ. 32-34 και 122 επ. *ΑκόμηAn. Tachos*, La réglementation administrative de fond de la protection des biens culturels en droit Hellénique, Journées de la Société de la Législation Comparée, 1986, σ. 289-306 [295]).

β) Ως μνημείο, με αναντίρρητη αρχαιολογική αξία και μουσειακό κατά βάση προορισμό, η Ροτόντα αποτελεί πολιτιστικό αγαθό και προστατεύεται από τις συνταγματικές διατάξεις του άρθρου 24 Συντ., προστασία που υποχρεώνει το κράτος όχι μόνο να φροντίζει για τη διατήρηση, συντήρηση και πολιτιστική αξιοποίησή του, αλλά του επιβάλλει το καθήκον να αποκλείει κάθε υποβάθμιση, αλλοίωση και βέβαια κάθε εξάλειψη (μερική ή ολική) της μνημειακής ή πολιτιστικής αξίας του. (Σχετικά *Αν. Τάχου*, Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 1995, σ. 132 επ. 136, και τις αποφάσεις σταθμούς ΣτΕ 1364/1981 και 3146/1986). Αποκλείεται, επομένως, και θα πρέπει να θεωρηθεί αντισυνταγματική κάθε νομοθετική ή διοικητική απόπειρα (με νομοθετική διάταξη ή με υπουργική απόφαση), που θα έτεινε ή θα είχε ως αποτέλεσμα τον «αποχαρακτηρισμό» της Ροτόντας και θα αναιρούσε στην πράξη το μνημειακό και πολιτιστικό της προορισμό. Η φροντίδα, επομένως, της αρμόδιας αρχαιολογικής υπηρεσίας, στη δικαιοδοσία της οποίας υπάγεται η Ροτόντα ως προς τη συντήρηση και πολιτιστική αξιοποίησή της, έχει, πλέον, συνταγματικά ερείσματα, ενώ η παρεχόμενη σχετική προστασία στη χρήση της είναι διηνεκής.

γ) Ως μνημείο και πολιτιστικό αγαθό, η Ροτόντα, ζωντανή μαρτυρία της ρωμαϊκής και βυζαντινής ιστορικής παράδοσης και της εν γένει πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης μας, προστατεύεται και από τις διεθνείς συμβάσεις που κύρωσε η Ελλάδα. Συγκεκριμένα, ειδική προστασία στα μνημεία παρέχεται από τη διεθνή σύμβαση του Παρισιού (23.11.1972) για την προστασία της παγκόσμιας φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, που κύρωσε η Ελλάδα με το νόμο 1126/1981, καθώς και από την ευρωπαϊκή σύμβαση του Λονδίνου (6.5.1969) για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς που κυρώθηκε με το νόμο 1127/1981. Πρέπει, ακόμη, να μνημονευθεί και η διεθνής σύμβαση της Γρανάδας για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης, που κυρώθηκε με το νόμο 2039/1992 και η οποία υποχρεώνει, μεταξύ των άλλων, τα συμβαλλόμενα κράτη να «ενθαρρύνουν τη χρήση των προστατευομένων ακινήτων, λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες της σύγχρονης ζωής, με απόλυτο σεβασμό του αρχιτεκτονικού και ιστορικού χαρακτήρα της πολιτιστικής κληρονομιάς». Τέλος, η Ροτόντα κατατάσσεται στα μνημεία εκείνα που η Ουνέσκο έχει με απόφασή της κηρύξει χώρο της «παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς».

Οι διεθνείς αυτές συμβάσεις, οι οποίες έχουν τυπική ισχύ υπέρτερη του κοινού νόμου, δένονται οργανικά και συνεχονται λογικά με το άρθρο 24 του Συντάγματος, που προστατεύει το πολιτιστικό περιβάλλον, συμπληρώνοντας ή ακριβέστερα εξειδικεύοντας το κανονιστικό του περιεχόμενο. Αποτελούν, πάντως, μαζί του ένα ενιαίο επιτακτικό σύνολο, το οποίο αφενός προσδιορίζει την έννοια του «πολιτιστικού περιβάλλοντος και αγαθού» και αφετέρου χαράσσει το κανονιστικό πλαίσιο και τα όρια της νομικής προστασίας τους. (Σχετικά *Ελ. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος κατά το Σύνταγμα του 1975/86, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1992, σ. 103 επ.).

Επομένως, από το άρθρο 24 παρ. 1 του Συντάγματος συνάγεται, -εφόσον ερμηνευτεί το ίδιο σε συνδυασμό με την ισχύουσα εθνική νομοθεσία προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος, καθώς και με τις διεθνείς συμβάσεις που προσδιορίζουν την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς και καθορίζουν τον τρόπο της προστασίας της- μια ενισχυμένη και ειδική εγγύηση των πολιτιστικών αγαθών, τα οποία προστατεύονται, πλέον, αντικειμενικά, ως συνταγματικές αξίες. Από τη συνταγματική αυτή εγγύηση απορρέει άμεση και ευθεία δέσμευση του νομοθέτη και της διοίκησης, οι οποίοι υποχρεούνται, αφ' ενός να λαμβάνουν μέτρα θετικά προστασίας των πολιτιστικών αγαθών, και αφετέρου να απέχουν από τη λήψη μέτρων που οδηγούν σε αλλοίωση, υποβάθμιση ή επιδείνωση του πολιτιστικού περιβάλλοντος. (Βλ. αναλυτικά *Ελ. Τροβά*, ό.π., σελ. 105 επ., 128-139 και 97-204, ακόμη *Αν. Τάχο*, ό.π., σ. 19 επ.).

3. Η κυριότητα και οι χρήσεις των ιδιόχρηστων δημοσίων πραγμάτων

Η Ροτόντα, όπως και κάθε αρχαιολογικό μνημείο, ανήκει, από νομική άποψη, στην κατηγορία των ιδιόχρηστων δημόσιων πραγμάτων (βλ. αντί άλλων *Πρ. Δαγτόγλου*, Γενικό διοικητικό δίκαιο, 3η εκδ., Αντ. Σάκκουλα, 1992, σ. 638 επ.), των οποίων το νομικό καθεστώς διχάζεται ως προς την παρεχόμενη προστασία, διότι η μεν κυριότητα των δημοσίων αυτών ακινήτων πραγμάτων, όπως είναι τα αρχαιολογικά μνημεία, ανήκει εσαεί στο κράτος και είναι αναπαλλοτρίωτη, η χρήση όμως και ο προορισμός τους ποικίλει, αρκεί να είναι ταγμένος στην εξυπηρέτηση διάφορων, δημοσίων, δημοτικών, θρησκευτικών (ΑΚ 966) ή λατρευτικών, αρχαιολογικών ή πολιτιστικών σκοπών. (Σχετικά με τη δημόσια ιδιοκτησία (*domaine public*) και τον προορισμό των ακινήτων πολιτιστικών αγαθών και ιδίως των ναών κατά το γαλλικό δίκαιο, βλ. *P. Delvolvé*, *La protection des biens culturels en droit public francais*, *Journées de la Société de Législation Comparée*, 1986, σ. 249 επ. [270]).

Η χρήση, επομένως, ενός ιδιόχρηστου δημόσιου πράγματος εξαρτάται από την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική φύση και τον προορισμό του πράγματος, και μπορεί να ανατεθεί με τη βούληση, πάντα, της πολιτείας σε ιδιωτικούς ή δημόσιους φορείς, σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, αρκεί να εξυπηρετείται και να μη θίγεται ο δημόσιος προορισμός του ιδιόχρηστου πράγματος.

Έτσι π.χ. η Αγία Σοφία και ο Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης αποτελούν μεν κηρυγμένα ιστορικά μνημεία με ανεκτίμητη αρχαιολογική αξία, την κυριότητα των οποίων διατηρεί το κράτος, ενώ την ευθύνη συντήρησης και αναστήλωσης η αρμόδια αρχαιολογική υπηρεσία, η χρήση, ωστόσο, των μνημείων αυτών έχει, λόγω του θρησκευτικού τους χαρακτήρα, ανατεθεί στην Εκκλησία και είναι κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, λατρευτική, απόλυτα εναρμονισμένη, άλλωστε, με τον πρωτογενώς και αδιαλείπτως ορθόδοξο λατρευτικό προορισμό τους, ο οποίος ήταν εκ κατασκευής και εξακολούθησε, τουλάχιστον για την περίοδο μετά την απελευθέρωση, να είναι ο ίδιος: χρησιμοποιούνται και λειτουργούν ως ιεροί ναοί της Ιεράς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας των δύο αυτών πολιτιστικών, κατά τα άλλα, αγαθών επικαθόριζε και εμπεριείχε την αρχαιολογική τους αξία, η οποία συναρτήθηκε, από την αρχή, και συνέπλεε, πάντα, με την τακτική λατρευτική χρήση τους από την Εκκλησία. Η τελευταία είχε αποκτήσει, μετά την απελευθέρωση, με τη συναίνεση της Πολιτείας, την κατοχή των μνημείων αυτών και φρόντισε έκτοτε να τα λειτουργεί, σύμφωνα με το θρησκευτικό προορισμό τους, ως ιερούς ναούς.

Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με τη Ροτόντα, διότι αποτελεί μεν γεγονός αναμφισβήτητο ότι το μνημείο αυτό έχει θρησκευτικό χαρακτήρα, αφού κτίστηκε ως ρωμαϊκός, ειδωλολατρικός ναός, μετατράπηκε λίγο αργότερα και λειτούργησε για χίλια χρόνια ως χριστιανικός ναός, για να χρησιμοποιηθεί, στη συνέχεια και για μερικούς αιώνες, ως τζαμί. Η διαθρησκευτική του όμως αυτή πορεία, που αποτυπώθηκε και ενυπάρχει στην αρχιτεκτονική του όψη, δεν μπορεί να διασωθεί και

να αξιοποιηθεί, παρά μόνο αν προστατευτεί ως πολιτιστικό αγαθό, που μαρτυρεί την ύπαρξη τριών διαφορετικών θρησκευτικών πολιτισμών, διατηρηθεί, δηλαδή, πρωταρχικά ως ιστορικό μνημείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Είναι, εξάλλου, εξίσου αναμφισβήτητο ότι η Ροτόντα χρησιμοποιήθηκε μεν, μετά την απελευθέρωση, ως ιερός ναός του Αγίου Γεωργίου και είχε αποδοθεί για σύντομο χρονικό διάστημα (1913-1917) στη δημόσια λατρεία. Η λατρευτική, ωστόσο, χρήση της Ροτόντας δεν υπήρξε διαρκής ούτε μόνιμη, γι' αυτό και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί παρεμπίπτουσα και πάντως εξαιρετικά περιορισμένη.

Ο παρεπόμενος λατρευτικός προορισμός του μνημείου αποδεικνύεται τόσο από την ανυπαρξία διαρρύθμισης του εσωτερικού χώρου ως ορθόδοξης εκκλησίας όσο και από αδιάψευστες ιστορικές μαρτυρίες, που επιβεβαιώνουν ότι προπολεμικά μεν το μνημείο, και για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, με εξαίρεση την περίοδο 1913-1917, χρησιμοποιήθηκε ως μουσείο, μεταπολεμικά δε αντιμετωπίστηκε κυρίως ως αρχαιολογικός χώρος, με μοναδική εξαίρεση την εορτή των Τριών Ιεραρχών, οπότε εχρησιμοποιείτο από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ως χώρος τελέσεως θείας λειτουργίας.

Ο μουσειακός, πάντως, προορισμός του μνημείου καθιερώθηκε, κατά τον πιο επίσημο και οριστικό τρόπο, με διάταγμα της Προσωρινής Κυβερνήσεως του *Ελευθερίου Βενιζέλου* και *Παν. Δαγκλή*, υπ'Α αριθμόν 2134/1917 (Εφημερίς της Προσωρινής Κυβερνήσεως, τ. Α', φ. 77/24-4-1917) «περί μετατροπής του Αγίου Γεωργίου εις *Μακεδονικόν Μουσείον*». Στο άρθρο 1 ορίζεται ρητά ότι «*Επανέρχεται εις την θείαν λατρείαν η Βυζαντινή Βασιλική της Θεομήτορος (Αγία Παρασκευή) ής είχε εγκριθή η μετατροπή εις Βυζαντινόν Μουσείον, και αντ'Α αυτής μετατρέπεται εις Μακεδονικόν Μουσείον η Ρωμαϊκών χρόνων οικοδομή του Αγίου Γεωργίου*».

Η Πολιτεία ουδέποτε εξεδήλωσε, άλλωστε, με τρόπο ρητό, με πράξη της, ή έστω σιωπηρά, τη βούλησή της να παραχωρήσει το μνημείο στην Εκκλησία για αποκλειστική ή κύρια λατρευτική χρήση. Η Εκκλησία ουδέποτε απέκτησε, εξάλλου, μόνιμως την κατοχή του χώρου ούτε τον χρησιμοποίησε με τρόπο τακτικό και συνεχή ως ιερό ναό, προορισμένο στη λατρεία. Η επίκληση ιστορικών επιχειρημάτων, που βασίζονται στη μακραίωνη και πολύμορφη λατρευτική χρήση που είχε το μνημείο στις διάφορες εποχές, δεν αρκεί από μόνη της να θεμελιώσει δικαιώματα ούτε να δημιουργήσει νομικές καταστάσεις που δεν προβλέπει ο νόμος, και πάντως δεν είναι σε θέση να δικαιολογήσει το σημερινό λατρευτικό, αποκλειστικά, προορισμό του.

4. Η αρμοδιότητα του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου

θα πρέπει, επομένως, με βάση τα ιστορικά, πραγματικά και νομικά δεδομένα που προηγήθηκαν να θεωρηθεί ως εναρμονισμένη με την ισχύουσα περί αρχαιοτήτων νομοθεσία (άρθρα 1, 2, 49, 50, 51, 52 του ν. 5351/1932, όπως τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε μεταγενέστερα, άρθρο 6 του ν. 5046/1931, άρθρο 4 παρ. 1 π.δ. 159/1977) καθώς και με τις περί προστασίας των πολιτιστικών αγαθών διατάξεις του Συντάγματος (άρθρο 24 παρ. 1 εδ. 1 και παρ. 6 εδ. 1 Συντ.), η υπ'Α αριθμόν ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/34/3522/34/24-1-1995 απόφαση του Υφυπουργού Πολιτισμού, η οποία εκδόθηκε μετά από αιτιολογημένη γνώμη του Κεντρικού Συμβουλίου Αρχαιοτήτων και με την οποία διακηρύχθηκε ότι η Αρχαιολογική Υπηρεσία «έχει δικαίωμα και υποχρέωση να προστατεύει εις το διηνεκές», λόγω της αρχαιολογικής αξίας του μνημείου και του μνημειακού προορισμού του, τη Ροτόντα και να καθορίζει τη χρήση της, «απαγορεύοντας κάθε χρήση που ενδέχεται να αποβεί βλαπτική ή επιβαρυντική για το μνημειακό του χαρακτήρα». Αναγνωρίζοντας, μάλιστα, τον θρησκευτικό χαρακτήρα του μνημείου και τον παρεπόμενο λατρευτικό του προορισμό επέτρεψε την περιορισμένη -ορισμένες μόνο μέρες του χρόνου- λατρευτική του χρήση από την Εκκλησία, υπό τον όρο ότι θα «διατηρηθεί η παλαιοχριστιανική λειτουργική λιτότητά του».

Κρίνοντας την απόφαση αυτή, αφού την εντάξουμε στο κανονιστικό πλέγμα των νομοθετικών και συνταγματικών διατάξεων που αναφέραμε προηγουμένως, μπορούμε, βέβαια, να ισχυριστούμε ότι η αρμόδια κρατική αρχή ενήργησε στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς της εκτιμώντας, κυριαρχικά, όπως είχε, άλλωστε, δικαίωμα, ότι προέχει η προστασία του «εθνικού μνημειακού χαρακτήρα» του ναού και άρα υπερέχει, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η προστασία της αρχαιολογικής του αξίας, και ότι επιβάλλεται, κατά λογική ακολουθία, να απαγορευτεί κάθε χρήση, η οποία πρόκειται να βλάψει ή να αλλοιώσει τη μοναδική, ιστορική του αξία.

Η κρίσιμη υπουργική απόφαση είναι, λοιπόν, αποτέλεσμα κρίσης, η οποία διατυπώθηκε, αφού προηγουμένως σταθμίστηκαν τα διακυβευόμενα έννομα αγαθά και εκτιμήθηκε ότι έχει προτεραιότητα η διηνεκής προστασία του κτίσματος ως ιστορικού μνημείου, η οποία περιλαμβάνει τόσο τη συντήρησή του όσο και τη μελλοντική πολιτιστική αξιοποίησή του. (Σχετικά με τη στάθμιση αυτή και την υπεροχή των πολιτιστικών αγαθών έναντι άλλων αγαθών συνταγματικά προστατευόμενων, βλ. *P. Pararas, Le contentieux administratif de la protection des biens culturels en droit Hellénique, Journées de la Société de Législation Comparée, 1986, σ. 307 επ. [314- 315]*). Η λατρευτική χρήση, δηλαδή, του μνημείου, στην προκειμένη περίπτωση, υποχώρησε και υποτάχτηκε στον πρωταρχικό μνημειακό του προορισμό, ο δε θρησκευτικός χαρακτήρας του δεν εξαφανίστηκε, εντάχθηκε απλώς, και ενυπάρχει στον πολιτιστικό του.

5. Το νόημα της συνταγματικής κατοχύρωσης των ιερών κανόνων

Στα προηγούμενα θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να προβληθούν εκ μέρους της Εκκλησίας δύο ενστάσεις: πρώτον, ότι κατά τους κανόνες της Εκκλησίας η Ροτόντα είναι καθγιασμένος ιερός ναός και ότι οι μητροπολιτικές αρχές της πόλης έχουν ιερά υποχρέωση να τον λειτουργούν ως τέτοιο, και δεύτερον, ότι η προαναφερθείσα απόφαση του Υπουργού προσβάλλει τοσυνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα τωνορθόδοξων πιστών στη λατρεία.

Στην πρώτη ένσταση μπορούν να αντιπαρατεθούν τα ακόλουθα επιχειρήματα. Οι ιεροί κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος είτε αναφέρονται σε δογματικά ή λατρευτικά ζητήματα είτε αφορούν τις θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τη διοίκηση της είναι, βέβαια, συνταγματικά κατοχυρωμένοι, (βλέπε σχετικά Σ.

Τρωιάνου, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, 1984, σ. 49, *Χ. Παπαστάθη*, Στοιχεία Εκκλησιαστικού Δικαίου, 1994, σ. 65 επ., *Κ. Βαβούσκου*, Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη, 1978, σ. 165 επ. και *Δ. Τσάτσου*, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Β΄, 1992, σ. 597 επ.) με την έννοια, όμως, ότι η Πολιτεία οφείλει να σέβεται και να περιφρουρεί τους κανόνες που διασφαλίζουν τη δογματική ενότητα της Ορθοδοξίας (βλ. *Αρ. Μάνεση-Κ. Βαβούσκου*, Γνωμοδότησις, «Εκκλησία», 1975, 304 επ. και Σ. *Ορφανουδάκη*, Οι Ιεροί κανόνες και τοΣύνταγμα, Αρμ. 1981, 82-83) καθώς και την «ενότητα διοικήσεώς της» και ιδίως τους κανόνες που θεμελιώνουν τοαυτοδιοίκητο της Εκκλησίας της Ελλάδος και όχι με την έννοια ότι υπερισχύουν τωνκανόνων και πράξεων της Πολιτείας. (Από την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τοαμφιλεγόμενο ζήτημα της σημασίας της συνταγματικής κατοχύρωσης τωνιερών κανόνων βλέπε υπέρ της άποψης που υιοθετείται εδώ, αντί άλλων, *Χ.*

Παπαστάθη, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά τοΣύνταγμα του 1975, Δίκαιο και Πολιτική, 15 (1988) σ. 61-84, [69-77], *Ι. Κονιδάρη*, Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονίσεώς τους, Αντ. Σάκκουλα, 1994, σ. 223).

Το άρθρο 3 Συντ., που κατοχυρώνει συνταγματικά τους ιερούς κανόνες θα πρέπει, εξάλλου, να ερμηνεύεται σε συνδυασμό προς τοάρθρο 13 Συντ., που κατοχυρώνει την θρησκευτική ελευθερία, διότι μόνο έτσι γίνεται κατανοητή η βαθύτερη ratio της αρχής της «απαρασάλευτης τήρησης τωνιερών κανόνων», που είναι, τελικά, η διασφάλιση και για την «επικρατούσα θρησκεία», με τρόπο πληρέστερο και τυπικά ενισχυμένο, αυτού που είναι διασφαλισμένου, ως απόρροιας της θρησκευτικής ελευθερίας, για κάθε γνωστή θρησκεία: της κατοχύρωσης του αυτοδιοίκητου και της καταστατικής αυτονομίας κάθε θρησκευτικής κοινότητας. (Για τη θεμελίωση της θέσης αυτής βλέπε κυρίως *Αν. Μαρίνου*, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Αθήναι, 1984, σ. 133 επ. 140, 143, 147. Του ίδιου, Η συνταγματική κατοχύρωσις τωνιερών Κανόνων, «Νέον Δίκαιον», 1974, 534 επ.. *Χ. Παπαστάθη*, ό.π., σ. 73 και *Ι. Κονιδάρη*, ό.π., σ. 225-226).

Με την έννοια αυτή, οι κανόνες της Εκκλησίας, δογματικοί, λατρευτικοί ή διοικητικοί, είτε έχουν την πηγή τους σε πράξη της Πολιτείας είτε έχουν τεθεί από εκκλησιαστικές αρχές κατόπιν εξουσιοδοτήσεως είτε βρίσκονται σε κείμενα ιερά και σε αποφάσεις Οικουμενικών Συνόδων, θα πρέπει να θεωρηθούν ότι αποτελούν, όλοιμαζί, μια ξεχωριστή «δικαιοταξία» εντός της έννομης τάξης, η οποία διαθέτει το δικό της πεδίο εφαρμογής και ονομάζεται «κανονικότητα». (Ειδικά για τις σχέσεις αυτές «νομιμότητας» και «κανονικότητας» βλ. *Αν. Μαρίνου*, Νομιμότης και κανονικότης - Έννομος τάξις της Πολιτείας και έννομος τάξις της Εκκλησίας, Αθήνα, 1987, του ίδιου, Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, Αθήνα 1984, ιδίως σ. 51 επ., του ίδιου, Σκέψεις για την κρίση στην Ελλαδική Εκκλησία, «Εφαρμογές» Σάκκουλας, Αθήνα, 1994, 45-80, (53-54) και *Σπ. Τρωιάνου*, Η κανονιστική αρμοδιότητα των διοικητικών οργάνων της Εκκλησίας, «Εφαρμογές», 1994, σελ. 81-92). Ισχύουν, επομένως, και εφαρμόζονται στο εσωτερικό της δικαιοταξίας αυτής και δεσμεύουν άμεσα όσους μόνο υπάγονται σε αυτήν. Αυτό, ακριβώς, το νόημα έχει και το σκεπτικό του ΣτΕ (2569/1990, ΕΔΔΔ 1991, 51), με βάση το οποίο «ούτε ο νομοθέτης μπορεί να θεσπίζει διατάξεις ούτε η Διοίκηση να εκδίδει πράξεις αντίθετες με το περιεχόμενο των ιερών κανόνων που το Σύνταγμα κατοχυρώνει, δηλαδή των πνευματικών (δογματικών) κανόνων της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας», εφ'ά όσον οι διατάξεις ή πράξεις αυτές εφαρμόζονται σε μοναχούς ή κληρικούς. Διατάξεις, επομένως, νόμων που ισχύουν για του πολίτες, όπως π.χ. αυτές που αφορούν την άδεια οπλοχρησίας, δεν εφαρμόζονται στα μέλη της Εκκλησίας όταν αντίκεινται στους ιερούς κανόνες.

Δεν τίθεται άρα για τους κανόνες αυτούς θέμα αυξημένης ή μη τυπικής ισχύος τους ούτε ζήτημα κατίσχυσής τους απέναντι στους κανόνες του πολιτειακού δικαίου, αφού διαθέτουν πεδίο εφαρμογής, διαφορετικό από αυτό των κοινών νόμων. Αυτό σημαίνει ότι οι εν λόγω κανόνες κατοχυρώνονται, κυρίως, «υπέρ της Εκκλησίας» (*Αν. Μαρίνου*, Σχέσεις, σ. 133 επ.), και ισχύουν μεν «έναντι πάντων» (πρβλ. *Ι. Ν. Παπακωνσταντίνου*, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, παρατηρήσεις στην ΟΛΣΕ 1028/1993, ΤοΣ 1993, 547 [548-551]), με την έννοια ότι δεσμεύουν με την υποχρέωση σεβασμού τους πάντες, Πολιτεία, πολίτες και πιστούς, και όχι ότι έχουν καθολική ισχύ και μπορούν να παραμερίζουν κανόνες δικαίου και αποφάσεις της Πολιτείας και να κατισχύουν απέναντί τους.

Είναι, εξάλλου, αυτονόητο ότι η Εκκλησία της Ελλάδος και η δικαιοταξία της υφίστανται και ενεργούν στο πλαίσιο του Συντάγματος και των νόμων του κράτους και ότι οι κανόνες και αποφάσεις της πρώτης έχουν δεσμευτική ισχύ σε ό,τι αφορά τα δογματικά και λατρευτικά ζητήματα και απαιτούν σεβασμό από τις πολιτειακές αρχές (βλ. *Κυρ. Κυριαζόπουλου*, ό.π., σ. 247, 253), υπό την προϋπόθεση ότι δεν αντιτίθενται στο Σύνταγμα και στη δημόσια τάξη και δεν αντιβαίνουν στους γενικούς νόμους του κράτους. (Βλ. *Κ. Βαβούσκου*, Οι ιεροί κανόνες και το Συμβούλιο Επικρατείας, Τιμητικός τόμος Συμβουλίου Επικρατείας, τ. II, 1982, Αντ. Σάκκουλας, σ. 105 [117], *Ι. Κονιδάρη*, ό.π., σ. 227, *Κυρ. Κυριαζόπουλου*, ό.π., σ. 30, 270 και *Ν. Ρώτη*,

Συνταγματική τάξη και ιεροί κανόνες, Παρατηρήσεις, ΣτΕ 2336/1980, ΤοΣ 1981, 428 [431-433]).

Η Εκκλησία της Ελλάδος δεν βρίσκεται ούτε πάνω ούτε έξω από τους νόμους και το Σύνταγμα, υπόκειται και αυτή, όπως και κάθε άλλη θρησκευτική κοινότητα στο κρατικό δίκαιο, τους κανόνες του οποίου οφείλει να τηρεί, όπως ακριβώς η ίδια απαιτεί από το κράτος να σέβεται του κανόνες της εσωτερικής της ζωής. Η Εκκλησία και οι πιστοί της υπόκεινται, άρα, και αυτοί, όπως όλοι οι πολίτες, στους νόμους του κράτους και οφείλουν να τους τηρούν, όπως ακριβώς και τις νόμιμα εκδιδόμενες υπουργικές αποφάσεις, οι οποίες ισχύουν, δεσμεύουν πιστούς και απίστους και εφαρμόζονται μέχρι να ακυρωθούν από το Συμβούλιο Επικρατείας.

Αυτό σημαίνει, πρακτικά, ότι η Πολιτεία νομιμοποιείται, απολύτως, να ρυθμίσει ένα θέμα, που αφορά την κοινωνία ή τους πολίτες γενικά, «διαφορετικά ή και αντίθετα προς τις επιταγές των ιερών κανόνων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως και όποιας άλλης γνωστής θρησκείας, δεν μπορεί όμως να απαγορεύσει στα μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας να εφαρμόσουν στο συγκεκριμένο ζήτημα τον κανόνα της Εκκλησίας τους», (*Ι. Κονιδάρης, ό.π., 227*), παρά μόνο αν η συγκεκριμένη εφαρμογή του προσκρούει στο Σύνταγμα και ιδίως στις διατάξεις του περί συνταγματικών δικαιωμάτων ή αντίκειται σε κανόνα δημόσιας τάξης.

Έτσι, ο ενδεχόμενος καθαγιασμός ενός ναού και η ένταξή του στην εκκλησιαστική διοικητική ενότητα μιας ενορίας δεν μπορούν ως πράξεις θρησκευτικές ή εκκλησιαστικές να κατισχύσουν ή να παραμερίσουν πράξεις της Πολιτείας με αντίθετο περιεχόμενο ούτε να προσδώσουν, από μόνες τους, λατρευτικό προορισμό σε χώρο αρχαιολογικό -που δεν κατέχει μάλιστα η εκκλησία- παρά τη θέληση της Πολιτείας. Γίνεται, άλλωστε, παγίως δεκτό ότι οι κανόνες της νομοθεσίας περί αρχαίων, όπως και εκείνοι της πολεοδομίας, είναι δημόσιας τάξης και άρα δεν μπορούν να παραμεριστούν και να μην εφαρμοστούν σε περίπτωση σύγκρουσής τους με κανόνες ή πράξεις της Εκκλησίας.

Είναι προφανές, επομένως, ότι οι ιεροί κανόνες και οι πράξεις που στηρίζονται σε αυτές δεν έχουν τη δύναμη να αναιρέσουν το νομικό χαρακτηρισμό του κρινόμενου μνημείου, ως ιστορικό διατηρητέο, ούτε να θεμελιώσουν αλλαγή της χρήσης του ή να του προσδώσουν λατρευτικό προορισμό, όταν την ιδιότητα αυτή την αρνείται ρητά η Πολιτεία βασιζόμενη στην ισχύουσα νομοθεσία και αποφασίζουσα, με διακριτική ευχέρεια και δίκαιη κρίση, σύμφωνα με τους κανόνες που διέπουν τη δράση των αρμόδιων για το θέμα αρχαιολογικών υπηρεσιών.

Η Πολιτεία οφείλει, απλώς, στο όνομα της θρησκευτικής ελευθερίας και του αυτοδιοίκητου της Εκκλησίας, να σεβαστεί, κατά τη συντήρηση και πολιτιστική αξιοποίηση του μνημείου, το θρησκευτικό του χαρακτήρα, επιτρέποντας τη

λατρευτική του χρήση εφ' ὅσον και καθ' ὅσον δεν θίγεται ο μουσειακός του προορισμός και δεν αλλοιώνεται η αρχαιολογική του αξία.

6. Η σχετικότητα της συνταγματικής προστασίας της ελευθερίας της λατρείας

Η δεύτερη ένσταση που προβάλλεται είναι πιο ευλογοφανής και στηρίζεται σε σταθερότερα νομικά και συνταγματικά ερείσματα: με τη μη απόδοση του μνημείου της Ροτόντας στη θεία λατρεία εμποδίζεται η ελευθερία της λατρείας των πιστών της περιοχής. (Βλέπε σχετική Γνωμοδότηση του καθηγητή *Χ. Παπαστάθη*, υπό ημερομηνία 9-1-1995). Μια προσεκτική, ωστόσο, εξέταση της ένστασης από συνταγματική σκοπιά, καταλήγει σε σχετικά εύκολη αντίκρουσή της.

Η ελευθερία της λατρείας (άρθρο 13 παρ. 2 Συντ.), όπως άλλωστε και η άσκηση κάθε ατομικής ελευθερίας, είναι σχετική, με την έννοια ότι τελεί υπό την επιφύλαξη του νόμου («υπό την προστασία των νόμων») και ασκείται εφόσον δεν προσβάλλει τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη. Έτσι, η άσκηση του συνταγματικού δικαιώματος της λατρείας μπορεί να απαγορευτεί ή να εμποδιστεί, όταν ασκείται κατά παράβαση της πολεοδομικής ή αρχαιολογικής ή δασικής νομοθεσίας σε χώρους ή τόπους, που δεν είναι προορισμένοι για τον σκοπό αυτό και δεν έχει προβλεφτεί κατά την αντίστοιχη νομοθεσία η ανάλογη χρήση γης.

Η ελευθερία της λατρείας δεν κατοχυρώνει, λοιπόν, για τους πιστούς ένα απόλυτο δικαίωμα να λατρεύουν το Θεό, όπου θέλουν και όποτε θέλουν, χωρίς την τήρηση των νόμων ούτε, βέβαια, κατοχυρώνει συγκεκριμένο δικαίωμα για άσκηση της λατρείας σε καθορισμένο χώρο. Εγγυάται, απλώς, στους πιστούς όλων των δογμάτων το δικαίωμα να μπορούν να λατρεύουν το Θεό, με τον τρόπο και με τα μέσα που οι πιστοί επιλέγουν και που επιβάλλουν οι κανόνες της θρησκείας τους, χωρίς αδικαιολόγητα εμπόδια και αυθαίρετες επεμβάσεις της Πολιτείας.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν φαίνεται, πάντως, να θίγεται το δικαίωμα της λατρείας, γενικά, των πιστών της Ιεράς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, αφού δεν έχει ληφθεί καμία απόφαση που να αφορά τη λατρεία, γενικά, των πιστών της Θεσσαλονίκης, αλλά ούτε και η ελευθερία της λατρείας των πιστών, που υπάγονται στην Ενορεία της περιοχής της Ροτόντας, παρεμποδίζεται, ουσιαστικά, αφού στην ίδια περιοχή υπάρχουν πολλοί ιεροί ναοί, στους οποίους οι πιστοί της περιοχής μπορούν, ανέτως και ακωλύτως, να εκπληρώνουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και ιδίως στον παρακείμενο, από τον οποίο και δανείστηκε η Ροτόντα το όνομά της, ναό του Αγίου Γεωργίου.

Θα πρέπει, τέλος, να υπογραμμιστεί ότι το Σύνταγμα δεν εγγυάται μόνοτο δικαίωμα των πιστώνστη λατρεία, κατοχυρώνοντας στο άρθρο 13 παρ. 2 την ελευθερία της λατρείας, αλλά και το δικαίωμα όλων των πολιτών στον πολιτισμό και στη διαρκή φύλαξη και αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς του λαού στον οποίο ανήκουν, προστατεύοντας, όπως τονίσαμε, στο άρθρο 24 παρ. 1 και 6 το πολιτιστικό περιβάλλον.

Το δεύτερο δικαίωμα, ως ευρύτερο, περιλαμβάνει το πρώτο και υπερτερεί, εκείνου, ιδίως στην περίπτωση που η διαφύλαξη και αξιοποίηση του πολιτιστικού αγαθού επιβάλλει, κάνει αναγκαίο, κατά την κρίση της Πολιτείας, τον παραμερισμό του λατρευτικού του προορισμού, χωρίς να θίγεται ούτε να περιορίζεται αδικαιολόγητα η ελευθερία της λατρείας των πιστών.

Θα ήταν όμως λάθος αν από τη συνταγματική κατοχύρωση των δύο αυτών θεμελιωδών δικαιωμάτων συναγόταν ερμηνευτικά το συμπέρασμα ότι το Σύνταγμα καθιερώνει μια αφηρημένη και γενική ιεράρχησή τους και, τάχα, το ένα από αυτά διαθέτει κατ'Α αρχήν ένα προβάδισμα απέναντι στο άλλο. (Έτσι, *Kυρ. Κυριαζόπουλος*, ό.π., σ. 257. Πρβλ. και *Π. Παραρά* ό.π., σ. 315, σε ό,τι αφορά την προτεραιότητα των πολιτιστικών αγαθών). Διότι αν είναι αλήθεια ότι η θρησκευτική ελευθερία είναι ένα πρωταρχικό δικαίωμα του ανθρώπου και πρέπει κατά προτεραιότητα να προστατεύεται, άλλοτόσο είναι σίγουρο ότι το δικαίωμα στην προστασία και διαφύλαξη του πολιτιστικού περιβάλλοντος είναι ένα θεμελιώδες δικαίωμα, της τρίτης γενιάς, που το Σύνταγμα το εγγυάται ως θεμελιώδη και αναντικατάστατη αξία της σημερινής κοινωνικής συμβίωσης. Η ελευθερία της λατρείας και το δικαίωμα στον πολιτισμό είναι, λοιπόν, δύο τυπικά ισοδύναμα, συνταγματικά προστατευόμενα, αγαθά και κανένα δεν υπερτερεί, γενικά και αφηρημένα, απέναντι στο άλλο. (Ειδικά για τη σχέση ελευθερίας της λατρείας και περιβάλλοντος βλ. τη σημαντική απόφαση του ΣτΕ 1118/1993, Αρμ. 1994, 732 επ. και *Νόμος και Φύση*, τ. 1 (1994), σ. 245 επ. με σχόλιο *Γ. Παπαδημητρίου*).

Σε περίπτωση σύγκρουσής τους με αφορμή μια συγκεκριμένη υπόθεση, απαιτείται να γίνει, από τη διοίκηση κατ'Α αρχήν, ειδική και συγκεκριμένη στάθμιση, με βάση, ενδεχομένως μια γενική στάθμιση, που έχει ήδη κάνει ο νομοθέτης, ή και από το δικαστή, όταν προκύψει αμφισβήτηση, με βάση γενικά, αντικειμενικά και ελέγξιμα κριτήρια, ανάλογα με τη διακινδύνευση που υφίστανται στη συγκεκριμένη περίπτωση τα συγκρουόμενα αγαθά. Έτσι, η προτεραιότητα της λατρευτικής αξίας ενός πολιτιστικού αγαθού απέναντι στη μνημειακή του αξία θα μπορούσε, ενδεχομένως, να δικαιολογηθεί π.χ. στην περίπτωση που ο θρησκευτικός χαρακτήρας και ο λατρευτικός προορισμός του αγαθού είναι καθιερωμένος και δεν αλλοιώνεται ούτε υποβαθμίζεται, ουσιωδώς, από τη λατρευτική χρήση η πολιτιστική του αξία. Η υποχρέωση, άρα, του κράτους για προστασία των πολιτιστικών αγαθών θα μπορούσε να υποχωρήσει στην περίπτωση που παρακωλύεται άμεσα ή έμμεσα, κατά δίκαιη

κρίση, το συνταγματικό δικαίωμα της άσκησης της λατρείας σε χώρο που θεωρείται σύμφωνα με το δίκαιο του οικείου θρησκευόμενου ιερός, ιδίως όταν ο χώρος βρίσκεται στην κατοχή της αντίστοιχης θρησκευτικής κοινότητας, (*Κ. Κυριαζόπουλος*, ό.π., σ. 230, 270) εκτός αν η άσκηση του δικαιώματος στη συγκεκριμένη περίπτωση αντίκειται σε κανόνα δημόσιας τάξης, όπως είναι η αρχαιολογική, πολεοδομική ή δασική νομοθεσία ή προσβάλλει τα χρηστά ήθη.

Συμπέρασμα

Η Ροτόντα αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα πολιτιστικού αγαθού θρησκευτικού χαρακτήρα με προεχόντως μνημειακό-ιστορικό και παρεπόμενο λατρευτικό προορισμό. Η λατρευτική, πάντως, χρήση του μνημείου δεν μπορεί να στηριχθεί ούτε σε προηγηθείσα σταθερή πρακτική ούτε σε ρητή απόφαση της Πολιτείας.

Η ευθύνη για τη διατήρηση, συντήρηση και χρήση του μνημείου της Ροτόντας ανήκει, ως δημόσιο ιδιόχρηστο πράγμα, και ανήκει, με βάση τις κείμενες νομοθετικές διατάξεις και σχετικές αποφάσεις της Πολιτείας, αποκλειστικά και εξ ολοκλήρου στη δικαιοδοσία της αρχαιολογικής υπηρεσίας, η οποία οφείλει να προστατεύει, κατά προτεραιότητα, το μνημείο ως πολιτιστικό αγαθό κατά τις επιταγές του άρθρου 24 Συντ. Τούτο σημαίνει ότι η Πολιτεία οφείλει αφ' ενός να εγγυάται τη συντήρηση και διατήρησή του και αφ' ετέρου να φροντίζει για τη σύμφωνη με το μνημειακό προορισμό του, και με σεβασμό προς το θρησκευτικό του χαρακτήρα, πολιτιστική αξιοποίησή του.

Με αυτά τα δεδομένα η υπ'Α αριθμόν ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1 /Φ34/3522/34/24-1-1995 απόφαση του Υφυπουργού Πολιτισμού, θα πρέπει, στο μέτρο που προτάσσει τη μνημειακή χρήση της Ροτόντας και δεν επιτρέπει παρά μια περιορισμένη λατρευτική της χρήση -ορισμένες μόνο φορές το χρόνο- και εξαρτά κάθε περαιτέρω ή άλλη χρήση του μνημείου από την έγκριση της αρμόδιας αρχής, για λόγους που ανάγονται στην ανάγκη συντήρησης και προστασίας της αρχαιολογικής αξίας του, να θεωρηθεί σύμφωνη με την ισχύουσα περί αρχαίων νομοθεσία, καθώς και με τις διατάξεις του Συντάγματος που προστατεύουν το πολιτιστικό περιβάλλον και την ελευθερία της λατρείας.

Η απόφαση αυτή δεν παρακωλύει ούτε, βέβαια, στερεί ή περιορίζει, νομικά, αλλά ούτε καν θίγει το δικαίωμα των ορθοδόξων πιστών της Θεσσαλονίκης να ασκούν άνετως, την κατά το Σύνταγμα επιτρεπόμενη λατρεία και να εκκλησιάζονται τακτικά στους υπάρχοντες, πλείστους όσους, ναούς της περιοχής της Ροτόντας.

Νόμος και Φύση

Αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη
<https://nomosphysics.org.gr>

Θεσσαλονίκη, 5 Μαρτίου 1995